

VERBOND EN DIALOOG – JOODSE LEZING VAN DE TORA

JONATHAN SACKS

Deuteronomium

boek van de samenleving

SKAN DALON
LON. WERK. WERLD. POWER.

Inhoudsopgave

	Deuteronomium: verbondssamenleving	11
	Kunnen vrijheid en orde samengaan?	13
	De wereld van het verbond	15
	De taal van het verbond	17
	Deuteronomium heeft de vorm van een verbond	20
	Deuteronomium: een politieke theorie	24
I	Devariem – <i>Woorden</i> Deuteronomium 1:1 • 3:22	29
	De leraar als held	31
	De wereld die we maken met woorden	35
	Advocaat voor de verdediging	41
	<i>Tsedek</i> : rechtvaardigheid verzacht door mededogen	46
	Profijt en profeten	51
II	Waëtchanan – <i>En ik smeekte</i> Deuteronomium 3:23 • 7:11	55
	In de ogen van de naties	57
	De politiek van verantwoordelijkheid	62
	De betekenissen van <i>Sjema</i>	69
	Luisteren is een kunst	73
	Waarom is het joodse volk zo klein?	80
III	Ekev – <i>Omdat</i> Deuteronomium 7:12 • 11:25	85
	De politiek van herinneren	87
	Het morele karakter van liefde	92
	Een natie van leraren	97
	Geografie en bestemming	102
	Grootheid en nederigheid	107
IV	Reëe – <i>Zie</i> Deuteronomium 11:26 • 16:17	111
	De politiek van vrijheid	113
	Collectieve vreugde	118
	De onvertaalbare deugd	123
	De psychologie van waardigheid	128
	Onzekerheid en vreugde	133

v	Sjoftiem – <i>Rechters</i> Deuteronomium 16:18 • 21:9	139
	De drie kronen	141
	Ware en valse profeten	147
	Het koningschap: een ambivalent instituut	151
	Ongemakkelijk ligt het hoofd dat een kroon draagt	156
	Het milieugebod	161
vi	Ki Tetsee – <i>Wanneer je uittrekt</i> Deuteronomium 21:10 • 25:19	167
	Liefde is niet genoeg	169
	Onhandelbare en opstandige zonen	174
	Dierenwelzijn	179
	Loslaten	184
	Rehabilitatie van overtreders	189
	Haat: geneeslijk en ongeneeslijk	193
vii	Ki Tavo – <i>Wanneer je komt</i> Deuteronomium 26:1 • 29:8	199
	Geschiedenis en herinnering	201
	Luisteren en morele groei	206
	De zegen en de vloek	212
	De grootste uitdaging	219
	Verbond en dialoog	224
viii	Nitsaviem – <i>Jullie staan</i> Deuteronomium 29:9 • 30:20	229
	Waarom ben je jood?	231
	Twee concepten van tesjoeva	236
	Niet in de hemel	242
	Niet aan de overkant van de zee	249
	Het veertiende geloofsbeginzel	253
ix	Wajelech – <i>En hij ging</i> Deuteronomium 31	259
	Leiderschap: consensus of bevel?	261
	Onze dagen vernieuwen	264
	Het hart, het huis, de tekst	270
	De Tora als Gods lied	274
x	Haäzinoe – <i>Neig het oor</i> Deuteronomium 32	279
	De spiritualiteit van het lied	281
	Laat mijn onderwijs neerdalen als regen	285
	Het geloof van God	289
	Een kromme en verwrongen generatie	296
	Wraak	302

xI	Wezot Haberacha – <i>En dit is de zegen</i> Deuteronomium 33 • 34	307
	De liefde voor de naties	309
	De erfenis die iedereen toekomt	314
	De mens Mozes	318
	Leven is dienen	324
	Sterfelijkheid	330
	Een einde zonder eind	337
	Over Jonathan Sacks	343
	Anderen over deze serie	347
	Registers	351
	- Toelichting bij de registers	353
	- Register van aangehaalde personen	355
	- Register van bijbelse namen	363
	- Register van bijbelverwijzingen	367
	- Register van thema's	387

De wereld die we maken met woorden

Het vijfde boek van de Tora was oorspronkelijk bij de wijzen bekend als *Misjnee Tora*, een hernieuwde uiteenzetting van de wet. Vandaar de in het Westen gebruikelijke naam Deuteronomium, van het Griekse *deuteros nomos*, ofwel ‘tweede wet’. Die naam werd gekozen omdat Mozes in dit boek terugblijkt op de geschiedenis van de Israëlieten sinds hun vertrek uit Egypte, en hij de belangrijkste elementen van de wet nog eens op een rij zet. Toch is er geen sprake van louter herhaling. Mozes noemt in het boek wetten die niet eerder werden afgekondigd, en sommige wetten die wel eerder werden afgekondigd noemt hij niet. Zelfs de verhalen die hij nogmaals vertelt, wijken af van eerdere versies. Zo is het in Numeri God die tegen Mozes zegt dat hij de verkenners vooruit moet sturen, terwijl het in parasja Devariem het volk is dat vraagt om ze eropuit te sturen.²

De verschillen hebben met tijd, plaats en context te maken. In Deuteronomium spreekt Mozes veertig jaar na de uittocht. De Israëlieten zijn bij de Jordaan aangekomen en zien aan de overkant het beloofde land liggen. Het volk zelf is veranderd. Het is niet langer de generatie die in slavernij werd geboren; het is de generatie die op het punt staat het land binnen te trekken en te veroveren. Mozes spreekt consequent het volk als geheel aan en herinnert hen aan de samenleving die ze gaan stichten, de verleidingen waaraan ze blootgesteld zullen worden en het geloof dat ze met zich mee moeten dragen. Het boek is eigenlijk geen ‘tweede’ wet, maar een herformulering van de wet als een samenhangend geheel, een visie op een samenleving onder Gods heerschappij en op Israël als een *am kadosj*, een ‘heilig volk’, een term die vier keer voorkomt in het boek, en verder nergens in de Tenach.³

In de traditie kreeg het vijfde boek, net als de andere vier, echter een naam die niet verwees naar het onderwerp, maar naar een sleutelbegrip in het eerste vers. Dit lijkt toeval, maar bij de andere boeken heb ik bevestigd dat de namen een belangrijk inzicht geven in de overkoepelende

2 Numeri 13:2; Deuteronomium 1:22.

3 In Exodus 19:6 krijgt Israël de opdracht om een *goj kadosj*, een ‘heilige natie’ te worden, maar er is een verschil tussen een natie en een volk. *Goj* is verwant aan het woord *gevija*, ‘een lichaam’, en is dus een metafoor voor een groep die als een geïntegreerd politiek lichaam wordt gezien. Volgens Malbim heeft een *goj* vier kenmerken: een gedeeld grondgebied, een gedeelde taal, een gedeelde etniciteit en een gedeelde politieke structuur. Daaruit volgt dat bij *am* sprake is van een fundamentele eigen-schap, namelijk dat mensen zelfs in ballingschap en de verstrooiing verbonden met elkaar blijven. In moderne bewoordingen is Israël een natie in zijn land, terwijl de joden, of ze nu in Israël of in de diaspora wonen, een volk zijn.

thema's. Dat geldt ook voor het boek dat in de joodse traditie niet bekendstaat als *Misjnee Tora* maar als *Devariem* 'woorden', een benaming die ontleend is aan het eerste vers: 'Hier volgen de *woorden* die Mozes tot heel Israël heeft gesproken in de dorre vlakte aan de overkant van de Jordaan.'

De naam 'woorden' lijkt kleurloos en weinig specifiek. Bestaat de hele Tora niet uit 'woorden'? Waarom heet juist dit boek dan zo? Wat is het verband tussen de titel en de inhoud? Welk inzicht biedt deze naam in de aard van dit boek, het laatste van de vijf boeken van Mozes? Ik ben ervan overtuigd dat de naam een diep inzicht biedt en verwijst naar drie dimensies van dit prachtige en wereldveranderende werk.

De eerste dimensie betreft Mozes zelf. Hij is een ander mens geworden. Denk aan zijn woorden aan God bij de brandende doornstruik helemaal aan het begin van zijn missie: 'Och, Heer, maar ik ben geen man van woorden [*iesj devariem*]. Dat is altijd al zo geweest, en daar is geen verandering in gekomen nu U tegen mij, uw dienaar, gesproken hebt. Ik kan moeilijk uit mijn woorden komen' (Exodus 4:10). De mens die zei 'Ik ben geen man van woorden' wordt aan het eind van zijn leven de man van woorden, de meest welsprekende woordvoerder van God in de hele geschiedenis. De toespraken in Deuteronomium raken de verste einders van de profetische verbeeldingskracht. En het zijn Mozes' eigen woorden. Dat is het punt. In de andere vier boeken van de Pentateuch is de vertelstem anoniem – 'En het geschiedde' – terwijl de gezaghebbende stem die van God is: 'Toen sprak God deze woorden...' Wat Deuteronomium uniek maakt, is dat het de woorden van een menselijke spreker weergeeft. Maar hoe kunnen de woorden van een mens goddelijk zijn?

Elke keer dat we het hoogste gebed uitspreken, het *Amida*, beginnen we met in stilte een vers uit de Psalmen te zeggen: 'Ontsluit mijn lippen, Heer, en mijn mond zal uw lof verkondigen' (Psalm 51:17). Op het hoogtepunt van de ontmoeting met God spreken we niet, maar ondergaan we ons spreken. We openen onze mond maar de woorden die we uitspreken komen niet *van* ons, hoewel ze wel *via* ons komen. Net als de profetie is het gebed een aflegging van het zelf (in de joodse mystiek *bittoel hajesj* genoemd) in de aanwezigheid van de Ene-die-alles-is.

Voor iedereen behalve Mozes is deze aflegging gedeeltelijk, nooit volledig. Zelfs de grootste van de andere profeten behielden iets van zichzelf, wat hun profetieën een eigen kleur en karakter gaf. Alleen van Mozes – 'niemand op de hele wereld was zo nederig als hij' (Numeri

12:3) – kon worden gezegd dat zijn woorden, *devariem*, Gods woorden waren. Juist omdat hij had gezegd ‘Ik ben geen man van woorden’ werd hij de man van *devariem*, degene wiens woorden niet zijn eigen woorden waren maar die van de Heilige Aanwezigheid, de *Sjechina*, die met zijn lippen sprak⁴.

De tweede dimensie is politiek. Het laatste boek van de Pentateuch is het hoogste verbondsdocument in de geschiedenis. Het is de grondtekst van de verbondspolitiek.

Wijlen Daniel Elazar, de politieke wetenschapper die pionierswerk verrichtte op het gebied van de wetenschappelijke bestudering van verbondspolitiek, legt uit dat er drie politieke basisstructuren zijn, die zich onderscheiden door de manier waarop ze ontstaan.⁵ De eerste ontstaat door *verovering*. Hier komen hiërarchische regimes uit voort: de veroveraar aan de top, zijn handlangers in het midden, en het volk onderaan. De tweede ontstaat door een *organische ontwikkeling*, van families tot stammen tot grote nationale structuren. In dat soort samenlevingen komen elites op die de politieke macht geleidelijk in handen krijgen. De derde ontstaat door een *verbond*. Verbondssamenlevingen ‘benadrukken een bewust samenkomen van mensen als gelijken’ om samenlevingen te creëren die ‘hun fundamentele gelijkheid herbevestigen en hun grondrechten in stand houden.’⁶ De glorie tijd van de verbondspolitiek was de zeventiende eeuw, toen de Zwitsers, Nederlanders, Schotten, Engelse puriteinen en de *Founding Fathers* in Amerika ‘de burgerlijke samenleving als een verbond opvatten’ en ‘nationale verbonden opstelden die de loyale leden van het politieke lichaam onderschreven.’⁷

Het is niet toevallig dat het verbond juist in de zeventiende eeuw als sleutelbegrip opkwam, want dat was de tijd waarin de Europeanen onder invloed van zowel de reformatie als de boekdrukkunst voor het eerst zelf de Hebreeuwse Bijbel gingen lezen, thuis en in hun eigen taal. Westerse vrijheid is bijbelse vrijheid.

Als verovering staat voor de *politiek van de macht*, en organische ontwikkeling voor de *politiek van de elite*, is het verbond de *politiek van*

4 Zie Megilla 31b; Maharal, *Tiferet Jisraël*, hst. 22; *Or Hachajim* bij Deuteronomium 1:1; commentaar van rabbi Jakob Emden bij Sanhedrien 99a.

5 Zie Daniel Elazar, *Covenant and Polity in Biblical Israel: Biblical Foundations and Jewish Expressions* (Londen: Routledge, 1994), pp. 35–50.

6 *Ibid.*, p. 38.

7 *Ibid.*, p. 20.

het woord. Er is sprake van een document, zoals de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring, waar alle partijen mee instemmen en zich toe verbinden. Naties die een verbond als basis hebben, zijn voor hun bestaan afhankelijk van *devariem*, woorden.

Het taalgebruik in een verbond is zeer specifiek. De Oxfordse filosoof John L. Austin bedacht daarvoor de term *performatieve uiting*.⁸ Normaal gesproken gebruiken we taal om iets te beschrijven of uit te drukken. Maar af en toe gebruiken we woorden om iets tot stand te brengen, namelijk morele relaties en verplichtingen. Als ik zeg ‘Ik beloof’, *beschrijf* ik niet alleen een belofte maar *doe* ik die ook.

Een verbond is een wederzijds bindende belofte. Bij de berg Sinaï werd Israël een natie die ontstond door een wederzijds bindende belofte tussen God en het volk, waarbij God het volk aannam als zijn volk, en het volk ermee instemde om door Zijn woord gebonden te zijn. Op het hoogtepunt van het boek Deuteronomium, in hoofdstuk 29, vernieuwt Mozes het verbond met de volgende generatie.

Dus de tweede betekenis van *devariem*, ‘woorden’, is dat het de hoogste expressie van de politiek van het woord is: een samenleving die gesticht is op basis van een verbond, een tekst, een aantal wederzijdse beloften van God en zijn volk om elkaar trouw te blijven.

De derde dimensie van *devariem* is in bepaalde opzichten de meest ontroerende. De geschiedenis van Israël is uniek. Andere beschavingen zijn gekomen en gegaan. Het volk Israël is erin geslaagd te overleven – in omstandigheden waarin haar voortbestaan onwaarschijnlijk en op het oog zelfs onmogelijk was. Geen enkele andere natie heeft in ballingschap en verstrooiing als minderheid zonder macht en vaak zonder rechten haar identiteit weten te bewaren. Geen enkele andere natie heeft consequent geweigerd om op te gaan in de dominante cultuur of zich te bekeren tot het dominante geloof. Hoe is dit gebeurd? Ik geloof met hart en ziel dat dit is gebeurd door goddelijke voorzienigheid. Maar hoe precies?

Het antwoord ligt in een van de sleutelteksten van het jodendom, een oproep van de profeet Hosea:

Keer terug, Israël, naar de HEER, je God!
 Door je eigen wandaden ben je ten val gekomen.
 Kom met woorden [*devariem*] van berouw en keer terug naar de HEER.
 (Hosea 14:2)

8 John L. Austin, *How to Do Things with Words* (Oxford: Clarendon Press, 1962).

De betekenis van dit vers is dat Hosea het heeft over berouw (bekenenis, spijtbetuiging, besluit) in plaats van over offers: 'Offer woorden, geen dieren.' Maar onder de oppervlakte zegt Hosea nog iets veel fundamenteler. Jullie relatie met God is gebaseerd op woorden – de Tora, die het verbond, de huwelijksovereenkomst, tussen Israël en zijn soevereine Heer vormt.

Aan een op macht gebaseerde politiek komt een einde als een natie verslagen wordt en haar macht verliest. Een politiek die gebaseerd is op organische ontwikkeling, op de lange ervaring van een volk dat samenleeft in hetzelfde land, wordt vernietigd als het volk uit het land wordt verdreven en over de aarde wordt verstrooid. Geen van deze twee vormen van nationaal bestaan kan nederlagen en verstrooiing overleven. Als deze vormen eenmaal verloren zijn, zijn ze weg en komen ze nooit meer terug.

Israël's bestaan als natie is echter niet gebaseerd op macht of een land (hoewel het lang naar beide verlangt en beide zijn beloofd), maar op woorden – Gods woorden aan Israël en de aanvaarding van die woorden door Israël. *Zolang het woord bestaat, bestaat Israël; en omdat God eeuwig is en zijn woord nooit herroept, zal Israël altijd bestaan.* Aangezien Israël's bestaan als natie gevormd wordt door *devariem*, de 'woorden' van God, is er altijd de mogelijkheid en belofte van een terugkeer. Als enige natie op deze aarde overleeft Israël het verlies van macht en land, omdat er iets is wat het nooit zal verliezen: Gods woord dat in liefde gegeven en ontvangen is. 'Kom met woorden' – de woorden van het verbond – 'en keer terug naar de HEER.'

Israël overleefde omdat het nooit de woorden verloor die Israël met God verbonden en God met Israël. Dat was de belangrijkste factor voor het overleven in ballingschap. Die 'woorden' werden nooit herroepen. En daarom verloor Israël nooit de belofte van een terugkeer.

De beslissing om het vijfde en laatste boek van de Tora *Devariem* te noemen was dus niet toevallig of onbelangrijk. Met die titel werden in één woord de drie belangrijkste thema's van het boek samengebonden: het unieke karakter van Mozes als profeet, het unieke karakter van Israël als natie, en het unieke karakter van de joodse geschiedenis als een verhaal van ballingschap en terugkeer. Het boek *Devariem*, 'woorden', is de ultieme expressie van de macht van het woord om hemel en aarde te verbinden, God en een volk, een onverbreekelijk verbond van wederzijdse trouw.

Vandaag, meer dan drieduizend jaar later, nu we de hele geschiedenis kunnen overzien, zijn we in de positie om te begrijpen dat woorden machtiger zijn dan macht en langer standhouden dan land. Het woord leeft en het geeft leven aan het volk dat zijn leven wijdt aan het woord.

Register van aangehaalde personen

- R. ABBA BEN ELIASJIEV N240
 R. ABRABANEL, Isaac G278, N102,
 D153, D171, D216
 ACHNATON L16
 ACTON, Lord G54, E150, L339,
 L363, N84, D116
 ADAMS, John D59
 ADORNO, Theodor G123
 AESCHYLUS N111
 R. AKIVA G242, E114-116, L245-
 250, L275, L312, N129, N249-250,
 N353, D287, D326
 ALBO, Joseph L100-103, N103,
 N248
 AMENHOTEP IV G245
 R. AMIEL, Mosje Avigdor N373
 AMIR, Yigal N296
 R. AMRAM GAON (Amram bar
 Sheshna) G165
 AMY, Chua G141
 ANOUILH, Jean L367
 ARAMA, Isaac N102
 ARENDT, Hannah G142, G306
 ARISTOTELES G041, G071, E150,
 E201, L261, L368, N218
 ARNOLD, Matthew E147
 ASSMANN, Jan D303
 ATLAN, Henri D303
 AUERBACH, Erich E225, D275
 AUGUSTINUS, Aurelius E166
 AUSTEN, Jane G304
 AUSTIN, John Langshaw N334
- R. BAÄL SJEM TOV (Israël ben
 Eliëzer) D248
 BAR KOCHBA N129, D326
- BEETHOVEN, Ludwig van N86,
 D283
 BELKIND, Israël G144
 R. BEN ASJER, Jacob (Baäl
 Haturim) L61
 R. BEN PAZZI E212, L34-35
 R. BEN ZOMA G199, L034, D287
 BEN-GOERION, David (David
 Gryn) D104
 BENTHAM, Jeremy N301-302,
 D175-176
 BERDJAJEV, Nikolaj G202-205,
 E076
 BERGER, Peter L107, L369, L371
 R. BERKOVITS, Eliëzer E141, L021
 BERLIN, Isaiah G291, N63, D201
 R. BERLIN, Naftali Tzvi Jehoeda, zie
 Netziv E130
 BLAIR, Tony E272
 BODIN, Jean N83
 R. BOENIEM VAN PRZYSUCHA,
 Simcha N79
 BOHR, Niels L346
 BORGES, Jorge Luis D334
 BROOKS, David N239
 BUBER, Martin G246
 BURKE, Edmund E92, L344, L373,
 N83, N155, N363
 BURKERT, Walter L68
 BUSH, George W. D267
 BUSS, David L161
- CALIGULA E240
 CALVIJN, Johannes E151, D025
 R. CAPSALI, Elia G122, G124
 CARROLLS, James L389

Register van bijbelse namen

- AÄRON** E42, E64-66, E207-213,
 E219-224, L147-149, N109-113,
 N137-141
ABEL G33-35, G283, E221, L101
ABIHU E216, L24, L138-148
ABIMELECH G130, G140, G250
ABIRAM N202-203, N209, D172
ABRAHAM LEGIO
ABSALOM G176, G214, G296, L277
ABTIMAS E288
ACHAB E151, N292
ADAM G36-42, G59, G65, L132-134
AHASVEROS E152, E227
AMALEK E122-226, E256, D193-
 197
AMNON G296, L277
AMOS E211, L370
AMRAM E37, E222, N181, N255
ASNAT G276, G293
ASSYRIË G188, G244, N63
AZAZEL L229-230, L239, L243
- BAÄL** G98, L169, N292, N297
BABEL (BABYLON) G49-54, G59-61,
 E313, D14
BALAK N263, N263-266, N275-476
BARAK N256
BASEMAT G120
BATSEBA L362
BEËRI G120
BENJAMIN G259-267, N309
BERSEBA G125, G162
BETHLEHEM G214
BILEAM N98, N263-287
BILHA G178, G214, G275, N308
BOAZ G229
- CHAM** G45
CHANOEKA N295
CHARAN G78, G98
CHERUBS E194
- DAMASCUS** G99
DANIËL G244
DATAN N202-203, N209, D172
DAVID G202, G231, G269, E250,
 L362-363, N76-77, D154, D182,
 D272
DEBORA N256
DINA G275, L161, N285, D13-14
DI-ZAHAB D41
- EDEN** G36, G65, E194
EDOM G149, E99, E160, N258
EFRAÏM G292, D171
EFRAT G214
EFRON G112, G126
ELDAD N50, N132-33, N179, N209-
 214
ELEAZAR E225, N211, N291, N297
ELIA G79, E44, E55, E58, E290,
 N127, N291-296, D287
ELIAB G169, E226
ELIËZER G84, G98, G125, L35,
 N318
ELIFAZ E50
ELISA E211, L186-188, L218, N294,
 D287
ELON G120
ËR G223, G228
ESAU G120, G129-138, G146-153,
 G171-172, G181, G187-196, G283,
 G310, E160, E221, L239-244

Register van bijbelverwijzingen

Tora

Genesis 1	G28	Genesis 4:5	G34
Genesis 1:1	G23, G60	Genesis 4:6-7	L381
Genesis 1-2:3	G21, E193, L145	Genesis 4:8	N306, D292
Genesis 1:26	G25, D261, D293	Genesis 4:9-10	G59, G220, N370
Genesis 1:26-27	E171, L260	Genesis 5:29	G60
Genesis 1:28	L173, D162	Genesis 6:1-6	L163
Genesis 1:29	L135	Genesis 6:5	E293
Genesis 1:29-30	L100	Genesis 6:6	G33
Genesis 1:31	N102	Genesis 6:9	G45, G48, G77, G79, N250
Genesis 1-11	G61, N43	Genesis 6:11	E291, L33, L164
Genesis 2:1	E197	Genesis 6:12	L323
Genesis 2:1-3	G21, E193, L22, L145	Genesis 6:22	G47, E291, L45
Genesis 2:4-3:24	G21, L145	Genesis 7:1	G46
Genesis 2:5	N249	Genesis 7:5	G47, E291
Genesis 2:7	G42, L192, D318	Genesis 7:9	G47
Genesis 2:15	D162	Genesis 7:16	G47, E291
Genesis 2:16-17	L150	Genesis 8:16	G46
Genesis 2:18	E129	Genesis 8:20-9:6	L101
Genesis 2:19	G42	Genesis 8:21	G57, L102, L391
Genesis 2:20	G37	Genesis 8:21-22	L70
Genesis 2:23	L169	Genesis 9	E292
Genesis 2:24	L163	Genesis 9:3-5	L100
Genesis 3:1-3:24	G21, L145	Genesis 9:4	L111
Genesis 3:6	G83, G169	Genesis 9:6	G57, G172, E83, L237, N227, N370
Genesis 3:7-11	E228	Genesis 9:20-23	G45
Genesis 3:8-21	G36	Genesis 9:27	E280
Genesis 3:10	D70	Genesis 10	L318
Genesis 3:11-13	G59	Genesis 11:1-9	G49, G60, E64, E292, N43
Genesis 3:17	E292	Genesis 11:5	E64
Genesis 3:24	G21, L145	Genesis 11:27-31	G78
Genesis 4:1	L176	Genesis 11:30	G81
Genesis 4:3-5	L100		
Genesis 4:4	L70		

Register van thema's

De paginanummers verwijzen doorgaans naar het begin van een essay, ook als het thema pas verderop in het essay expliciet opduikt.

7

- getal van heiligheid: feesten en vreugde L295, D118
- getal van heiligheid: priesterlijke precisie, priesterkleding en heiligdom E192, L350
- getal van heiligheid: reinheidswetten L213
- getal van heiligheid: zevende dag, zevende jaar L295
- sleutelgetal in Exodus E312

8

- achtste dag, begin schepping door mensen L131

aanbidden

- aanbid God, niet mensen E311

aangezicht

- aangezicht van God/Elohiem vs God/Hasjeem E46
- aangezicht van God en mensen; 'van aangezicht tot aangezicht' G187; L123

abortus

foetus verdient bescherming; abortus is geen moord E163

achterdocht

- koester geen achterdocht én voorkom achterdocht bij anderen N349

afgoderij

- aanbidding van macht deugt niet N284

alfabet

- ontstaan en betekenis E135

Amerika

- Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring D62
- Amerikaanse revolutie N81, D156
- dubbele identiteit: zowel natie als missie N115
- presidentiële inauguratieredes D264

angst

- angst voor ander door projectie van eigen onzekerheid; een remedie N157
- faalangst doet falen N164
- hoe hoger de muren, hoe banger de mensen N168

Anderen over deze serie

- ‘Sacks toont zich een waar meester van de tekst ... hij laat allerlei verrassende en nieuwe betekenissen van de tekst oplichten ... Een *must-read* voor iedereen die nadenkt over de verhouding tussen politiek en religie.
– *Trouw* ★★★★★ (*recensent Sjoerd Mulder*)

- ‘Jonathan Sacks schrijft korte essays die uitmunten in helderheid en actuele relevantie. Hij verstaat de kunst om Mozes zó te lezen dat de meest onbegrijpelijke passages meer dan boeiend worden. Sacks behandelt het hele bijbelboek, en laat geen hoofdstuk passeren of hij verrast in zijn uitleg met onvergetelijke visionaire inzichten. Iedere katholiek zou dit boek moeten lezen, hij zal met vernieuwd geloofsinzicht zijn doop in Christus beleven.’
– *Benedictijns Tijdschrift*

- ‘Het commentaar leest als een roman, onder meer door het beeldend taalgebruik en Sacks’ inlevingsvermogen.’
– *Woord en Dienst* ★★★★★

- ‘... helder, vaak verrassend en steeds ook met bewustzijn van de wereld van vandaag ... in uitstekende vertaling ... De 44 hoofdstukken kun je bijna altijd ‘los’ lezen. Dat maakt het boek aantrekkelijk en publieksvriendelijk.’
– *Friesch Dagblad*

- ‘Sacks gaat graag in op maatschappelijke thema’s, ongetwijfeld gevoed door zijn eigen engagement. Maar hij vertrekt steeds vanuit de tekst, en dat maakt zijn beschouwingen vaak spannend en verrassend. ... Ze verrassen door hun inzicht en wijsheid.’
– *Katholiek Nieuwsblad*

- ‘Prachtige stijl, toegankelijk. Kundige inleiding in de joodse lezing van de Tora. Fraai uitgegeven.’
– *Nederlands Dagblad*

- ‘Dit prachtige boek, dat wat mij betreft nóg dikker had mogen zijn, smaakt naar meer.’
– *EO-visie* ★★★★★

- ‘Voor liefhebbers van de Bijbel zijn dit werkelijk adembenemende stukken tekst ... Je kunt het in zijn geheel lezen, je kunt het als commentaar erbij pakken voor preken, je kunt het boek als een introductie in het jodendom lezen of als een oefening in zorgvuldig Bijbellesen.’
– *Inspirare*
- ‘Iedereen die geïnteresseerd is in de kunst van bijbeluitleg vindt in Sacks’ toracommentaren indrukwekkende en leerzame voorbeelden. Ook voor filosofen is zijn uitleg van grote betekenis.’
– *Paul van Tongeren, Denker des Vaderlands 2021-2023*

Over Leviticus

- ‘Voor wie zoals ik Genesis en Leviticus als onderdeel van het Oude Testament kent, is het leerzaam om te ontdekken hoe rabbijn Sacks de vertrouwde verhalen vaak anders leest. Inspirerend is ook zijn steeds herhaalde standpunt dat een beschaving niet kan blijven voortbestaan zonder religie. We mogen Sacks dankbaar zijn voor deze serie.’
– *Trouw ★★★★★*
- ‘Leviticus heeft geen grote faam bij lezers: al die wetten en regels! Maar als je een paar hoofdstukken van Sacks’ boek over Leviticus gelezen hebt, ben je voorgoed op andere gedachten gebracht.’
– *Katholiek Nieuwsblad*
- ‘Zonder iets af te willen doen van de eerste twee delen, is het Leviticusdeel het spannendste.’
– *Ophef*
- ‘Een fantastische serie. Sacks biedt inzicht en perspectief voor elke politicus.’
– *Chris van Dam, CDA*
- ‘Ik heb de eerste drie delen van Sacks over de Tora gekocht en lees daar met veel plezier in. In de eerste plaats natuurlijk vanwege de gedegen, fraaie en verrassende commentaren van de auteur. Maar daarnaast ben ik zeer onder de indruk van de vertaling. Die loopt, glanst en neemt je mee.’
– *Willem Smouter – EO-bestuurder*

Over Numeri

- ‘De essays [van *Numeri*] munten uit door verrassende inzichten en onverwachte verbanden met de moderne tijd. ... Veel geïnteresseerden in Bijbelexegese heeft hij de ogen geopend voor een frisse kijk op oude teksten. ... Zijn boodschap is uiterst relevant voor de menselijke conditie in de moderne samenleving.’
– *Nieuw Israëlietisch Weekblad (NIW)*, Rob Cassuto
- ‘Sacks slaagt er wederom in om een oud, stoffig boek tot levendige, relevante lectuur te maken. Sacks weet [de woestijnverhalen] te laten resoneren met de traagheid en de taaigheid van de politieke realiteit van vandaag. Dit is wat het kost om een democratie te zijn, zou je kunnen zeggen. De ultieme les van Numeri? Democratie is een kwestie van heel hard werken en veel geduld. [Dit is] precies de boodschap is die we af en toe gewoon moeten horen. ... Je gaat als lezer met Israël de woestijn in en wordt daar geconfronteerd met grote en ongemakkelijke levensvragen.’
– *Trouw*
- ‘Opnieuw een mooi uitgegeven en vormgegeven boek. Het is een genot om te merken met hoeveel liefde en zorgvuldigheid vertaler en uitgever zijn omgegaan met dit standaardwerk van Sacks.’
– *Volzin*
- ‘Wie gaat er nu het Bijbelboek Numeri bestuderen tijdens de vakantie? ... ik moet zeggen dat ik zelden een boek heb gelezen dat zo toepasselijk was op mijn vakantieperiode. Weg van huis, weg van de geijkte patronen... Rabbijn Jonathan Sacks heeft mij meegenomen naar het ongewisse. Hij bracht mij naar de tijd die tussen het wonderbaarlijke Exodusverhaal en de verovering van het beloofde land in zit: naar de woestijn. Sacks brengt de overgangperiode van de eerste naar de tweede generatie bevrijde Israëlieten heel dichtbij. Hij schetst het grote verschil van de generatie met een slavenmentaliteit naar de generatie van vrije mensen die zelf mogen kiezen. Numeri laat zien hoe Mozes er zelf bijna aan ten onder gaat, zijn leiderschap staat op het spel. Met als gevolg dat hij de transitie zelf niet mee mag maken. Dit boek is een must voor leiders, en voor iedereen die ... Ik heb een geweldige vakantie gehad. Sterk aanbevolen!’
– *Israel Today Nederland*, Peter de Bruijne

- ‘Jonathan Sacks (1948-2020) was van 1991 tot 2013 opperrabbin van het Verenigd Koninkrijk. Hij was ook een zeer inspirerend schrijver. De afgelopen tijd verschenen zijn commentaren op Genesis, Exodus en Leviticus, en onlangs op Numeri – een zeer inzichtgevend boek. Waarom wisselen de wetten en geschiedverhalen over Israël elkaar af? Hoe zit het met Bileam en de pratende ezel? En waarom is Mozes in Numeri zo anders dan in de eerdere boeken? Sacks bespreekt het allemaal en maakt het heel actueel: hoe wordt een volk tot een echt volk waar gerechtigheid heerst? Dit jaar dienden dezelfde thema’s zich aan: populisme in de politiek en polarisatie in de samenleving. Sacks geeft geen directe antwoorden, maar helpt je de laag onder deze vraagstukken te doorgronden. Ik overweeg een preken-serie over Numeri en ik ben vast de enige niet.’
– *Petrus Magazine, Elsbeth Gruteke*

- ‘Het bijbelboek Numeri is taai, maar dit boek óver Numeri zuigt je direct naar binnen. Sacks grijpt je bij je (post)moderne kladden en zet je terug in de woestijn. Precies daar worden je ogen geopend: langzaam begrijp je wie je bent en waarom. ...
Nog nooit las ik een commentaarserie over de bijbel waarin de tekst zo volkomen serieus wordt genomen en in zijn waarde wordt gelaten. Er wordt niks ‘weg verklaard’. Sacks gaat er eenvoudigweg van uit dat iedere tekst er staat omdat dat de bedoeling is, hoe onbegrijpelijk ook. ...
En ondertussen bouwt hij een inzicht in tekst en leven dat zó stevig staat dat het je voorgoed verandert.’
– *Mondig (tijdschrift van Doopsgezinden), ★★★★★*

- ‘Je kunt je haast niet voorstellen dat een serie commentaren op de vijf boeken van Mozes zo interessant en actueel kan zijn. En dan is Numeri misschien nog wel het vervelendste boek van de Thora. Het geklaag van het volk Israël tijdens de reis door de woestijn blijkt ons een geweldige spiegel voor te houden.’
– *Trouw - Beste religieboek 2022 (volgens recensent Wolter Huttinga)*